

Piyasa, Ahlâk, Din ve Devlet

Norman BARRY *

Batı kapitalizminin aşikar zaferi, bu iktisadi organizasyon biçiminin eski sosyalist muhaliflerinden gelen eleştirilerinde gerçekte herhangi bir gevşemeye yol açmamıştır. Gerçi, piyasa toplumunun, büyük ölçüde Hayek ve Friedman (1) gibi yazarlarca çeşitli şekillerde ve ayrıntılı olarak tasvir edilmiş olan ilkeleri geniş bir kabul görmüş ve hatta -Buchanan ve Tullock'un (2) başını çektiği- devlet faaliyetinin "kamu tercihi"nden hareketle yapılan eleştirisi, siyasi liderlerin sözde diğergam saiklerinden şüphe duyulmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Bununla beraber, Anglo-Amerikan siyasi ekonomisinin özgü biçimi ile ona refakat eden sosyal felsefe ve ahlak daha az kabul görmüştür.

Pratik anlamda bu eleştiride bir haklılık payı olduğu açıktır. (Şöyle ki:) Piyasa kapitalist sistemleri çeşitli sosyal formlar ve ahlak anlayışlarıyla bağdaşabilir niteliktedir; ama, Batılı piyasa toplumunun genel sekülerizminin, fiyat mekanizmasından fiilen yararlanan, özel mülkiyete değer veren ve kaynakların piyasa tarafından tahsisini kabul eden **dini** topluluklara oldukça yabancı olduğu da belli olmuştur.

Norman Barry, Buckingham Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölüm Başkanı

Batı dünyası içinde bile, esas olarak **anonim** bireylerden oluşan gayri şahsi bir dünyada alış-veriş yapmaya ilişkin bildik Anglo-Amerikan modeli, Kıta Avrupa'sının piyasa sistemlerine de tam olarak uymamaktadır. Kıta Avrupa'sında "cemaatçi komünal" gelenekler ve uygulamalar bireysel tatminleri gayet etkili biçimde kısıtlamaktadır. Özellikle Almanya'da, "sosyal piyasa"nın (3), en iyi örneğini Wall Street ve City of London'da bulan sözde bencil piyasalardan ayrı ve üstün bir tür olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber, hangi türden olursa olsun Batının piyasa ekonomilerinin ahlaki değerlerle ilgisiz ve dine kayıtsız oldukları yolunda bir şöhretleri vardır.

Ne var ki, böyle bir iddiayı destekleyecek tarihsel kanıtlar pek yoktur; çünkü serbest mübadele sistemi teorisinin kaynakları Batı dini tecrübesinde, özellikle Roma Katolikliğinde bulunabilir. Piyasa kapitalizmi teorisinin temel unsurları ilk defa onaltıncı yüzyıl İspanya'sında Salamanka Okulu tarafından formüle edilmişti (4). Bu akımı oluşturanlar doğal hukuk geleneği içinde yetişmiş rahiplerdi ve fikirleri ilk defa Aziz Thomas tarafından sistematik olarak formüle edilmişti. Bu okulkü, şüphe yok ki, insanı irade hürriyetine sahip, tercih yeteneği olan ve amaçlarla araçlar arasındaki bağlantıyı idrak eden amaçlı bir canlı olarak gören ahlaki bir doktrindi.

Bugün Hristiyan ahlak öğretisiyle yanlış olarak sıkça özdeşleştirilen kendini-feda ahlakı ilk dönem Katolik iktisadının zorunlu bir unsuru değildi ve Salamanka Okulu'nu piyasanın fiyat mekanizmasına, bir enflasyon teorisine ve nüve halindeki bir uluslararası ilişkiler doktrinine dayanan bir siyasi ekonomiyi geliştirmekten alıkoymamıştır. Onun Thomasçı ahlakı bireysel muamelelere hakim olması gereken davranış kurallarıyla ilgiliydi; bu, bireysel çıkarı kınayan bir komünal doktrin adına sözkonusu işlemleri kısıtlayan bir ahlak değildi. Gerçi, gönüllü olarak üstlenilmesi halinde cemaatçi etkinliği de elbette yasaklamıyordu. Bu ahlaki doktrinin piyasa sistemine hiç de düşman olmamasının nedeni, onun, nihai olarak, insanın özgürlük ve yaratıcılığını vurgulayan bir doğal hukuk anlayışından türemesidir.

Bundan başka, meşhur "adil fiyat" düşüncesi de, **harici** bir ahlak anlayışının piyasanın hükmüne üstün gelmesi gerektiğini öngörmüyordu. Adil fiyat, tekeli ve diğer suni piyasa kusurlarıyla çarptılmamış, hile ve sahtekarlıkla ifsat edilmemiş piyasa fiyatından ibaretti.

Bu yaklaşımı bakımından Hristiyan iktisat ahlakı diğer dini doktrinlerin iktisadından pek farklı değildi. Örneğin İslam da piyasadaki alışverişe çok az sayıda yasak getirmiştir ve esasen ilk dönem Müslüman yazarları oldukça ileri bir anti-etatist ekonomi geliştirmeğe yardım etmişlerdir(5). Kur'an'ın yeniden-dağıtımcı bazı özel buyruklarının kapsam itibarıyla gayet sınırlı olduğunu öğrenmek çoğu Batılıya muhtemelen şaşırtıcı gelecektir.

Aslında, farklı dinler ve ahlaki kültürler arasında iktisadi konular üstünde büyük ölçüde bir birlik olduğuna ilişkin kanıtlar kesindir. Bunun asıl nedeni, iktisadın, hayatın (kıtıkların egemen olduğu bir dünyada üretim ve dağıtım gibi) belirli "zorunlulukları"yla ve içinde ortaya çıktıkları kültürel iklim ne olursa olsun, çözülmesi gereken problemlerle ilgili

olmasıdır. Fakat bu problemlerin iktisadi cevapları aynı zamanda belirli genel ahlaki kurallara uyulmasına bağlıdır: Güven, sözünde durma ve mülkiyete saygı gibi değerler olmasaydı piyasa işleyemezdi. Şekli hukukun zırrına ve cebir gücüne başvurmaya gerek olmadan bu değerlere itibar edildiği zaman işlem maliyetlerinde önemli düşüşler gerçekleşir. Bu sorunlara şöyle bir bakış bile ahlaki "rölativizm" in bazı şüphecilerin iddia ettiğiinden daha az olduğunu göstermeye yeter. "Ekonomikleştirme"ye yabancı olmayan ve etkin bir kaynak tahsisinin büyük ölçüde kendisine dayandığı aşığı yukarı evrensel insani değerler vardır.

Mamafih, bütünüyle Batı toplumunun pratiğinin değilse de, **çağdaş** Batı felsefesinin ayrıldığı bir alan da vardır. Bu, onun katı sekülerizmidir. Daha sonra gösterileceği gibi, iktisadi liberalizmin (veya seküler değerleri -ihtimal ki gönülsüz olan- halka dayatmaktan kaçınan muhafazakar liberalizmin) zorunlu bir unsuru olmamakla beraber, kilise (din) ile devlet arasındaki kesin ayırım gerçekte siyasi liberalizmin büyük bir başarısıdır. Göreceğimiz gibi, laikliği uygulamaya veya en azından dinin herhangi bir biçimde kamusal kurumlara yansımaları önlemeye yaklaşmış olan siyasi liberalizmdir.

Laik liberalizmin bireyciliğinin en aşıkardığı yer politikadır. Örneğin Amerika'da, dini sembol ve pratiklerin kamusal olarak tanınması yönündeki güçlü komünal isteğin -minimalist ve zorlayıcı olmayan türdekiler dahil- var olması halinde bile, dinin (hatta ahlakın) devletten ayrılması talep edilmektedir. Bu doktriner liberalizmin, birçok başka türden piyasa toplumlarının kabul etmekte isteksiz oldukları bir şey olduğu açıktır. Keza kilise ile devlet arasındaki katı ayrımı vurgulamaya en istekli olan liberallerin, iktisadi liberalizmin erdemlerini ilan etmeleri en muhtemel yazarlar olmadıkları da işaret edilmeye değer bir noktadır.

Piyasa Kapitalizmi Niçin Popüler Değildir?

Piyasalarda din ve ahlak arasındaki tarihsel bağlantıya rağmen, Batıda hala kapitalizme, ahlaki nedenlere dayanan bariz bir düşmanlık vardır. Bunun nedeni, büyük ölçüde, bu sistemin -en azından yüzeysel olarak- kişisel çıkarıya dayanır görünmesi ve onsekizinci yüzyıldan bu yana piyasa felsefesinin yükselişi denince akla gelen yazarların insan doğasının en az çekici yanını vurgulama eğilimi göstermiş olmalarıdır. Batıda piyasa kapitalizminin ilk entellektüel başarısı maalesef skolastik doğal hukuktan değil, fakat İngiliz klasik iktisatçılarınca "kendini-sevme"nin bütünüyle toplum için (yarattığı olumlu) sonuçlarına ilişkin dikkatli ve devamlı tetkiklerden kaynaklanmıştır. Bunun için piyasanın yegane ahlaki gerekçesi, *faydacılık*, hatta bazan onun en kaba biçimi olmuştur. İnsan sırf haz peşinde koşan bir makina olarak anlaşılıyor ve mübadele sistemine de, sadece, kaçınılmaz bir kendini-düşünme güdüsünü kamu iyiliğine hizmet etmeye yönelttiği için değer veriliyordu.

Aslında, piyasanın, serbest ticaretin ve işbölümünün savunucularının ilki ve en saldırganı, piyasanın ahlakilikle ilgisizliğini, umumiyetle erdem olarak anlaşılan şeye karşıt olarak sunmuştu. Bernard Mandeville ünlü *Fable of the Bees*' (6) (Arıların Masalı) adlı eserinde, iktisadi başarının ahlakın askıya alınmasına bağlı olduğunu iddia etmişti. O, arıların kendi ahlaka -kayıtsız devletlerinde memnun, müreffeh ve çalışkan olduklarını, çünkü yalnızca kendi çıkarlarını gözettiklerini yazmıştı. Kamu iyiliği bireylerin ahlaka kayıtsızlığından türüyordu: "Her parça kötülükle doluydu / Fakat bütün dünyevi bir cenneti" (7). Buna karşılık, onlar ahlakileştikleri ve kişisel çıkarlarını kamu iyiliğine bilinçli olarak feda ettikleri anda geçimsiz, fakirleşmiş ve kavgacı hale geldiler. Mandeville'nin, erdemle ticaret arasında bir antitezin var olduğuna ilişkin tartışmalı iddiasının ve "açgözlülük" gibi şeyleri takdir etmesinin kökeni budur.

Bugün Mandeville'nin mirası birçok bakımdan varlığını korumaktadır ve piyasanın eleştiricileri kapitalizmin bencilliğini kınadıklarında zımnen ona atıf yapmaktadırlar. Şüphesiz, Mandeville ahlakiliğe tamamen ters düşen, farazi bir kamu iyiliği adına kişisel çıkarın askıya alınmasını dışlayan bir görüşe sahipti. Keza, Ortaçağ Skolastiklerinin tersine, Mandeville herhalde dinin koyduğu yükümlülüklerin piyasanın koordinasyonunu büsbütün tarhip edici olduğunu düşünürdü. Esasen, o daha üstün değerler adına kişisel çıkarı kınayanların ikiyüzlü insanlardan başka bir şey olmadıklarına inanıyordu. Onun bunları yazdığı onsekizinci yüzyılın ilk on yıllarında, bugün olduğu gibi, topluluğun taleplerinin en üstün ahlaki amaçlar olduklarının ileri sürülüyor olması dikkate değer bir noktadır.

Adam Smith *The Theory of Moral Sentiments*'de (8) (Ahlaki Duygular Teorisi) piyasa için ahlakiliği geri getirmeye çalıştı. Mandeville'e cevaben apaçık sorular sordu: Adaletin gereklerinin niçin şu veya bu şekilde ahlakla ilişkisiz oldukları düşünülmektedir? Normal ihtiyatlılığın ve kişinin kendi çıkarlarını gözetmesinin erdem alanından dışlanması niçin gerekli olsun?... Smith için ahlak tamamiyle *doğal* bir meseleydi, hepimiz vicdanlarımızda doğru ve yanlışla ilişkin bir bilgi, ahlaki değerlendirme yapma ve eylemlerimiz üstünde eleştirel olarak düşünme yeteneği taşıyorduk. Ahlak kuralları tecrübenin ürünleridir ve onlar, kesinlikle, bireylerin amaç ve hedefleriyle tutarlı oldukları için başarılı olarak gelişirler.

Smith ahlakilik kavramını, normal piyasa mübadelelerinin geleneksel erdem anlayışlarıyla tutarlı olarak görülmesini sağlayacak ölçüde genişletmeyi başardı ve kamusal iyiliğin "rasyonel" planlıların bilinçli eylemlerinden çok iktisadi güçlerin serbest hareketi yoluyla fiilen daha iyi geliştiğini göstermek üzere sofistike bir teori üretti: "Kamu iyiliği için çalışır gibi görünenlerin çok iyilik yaptıklarını hiç bir zaman görmedim" (9). Kişisel çıkarla

topluluğun iyiliği arasındaki bağlantıyı ona sağlamış olan, piyasanın mecazi "görünmez el"ine başvurması idi; "görünmez el" fiyat mekanizması yoluyla sayısız öznenin etkinliklerini koordine ediyordu. O, hatayı düzelten bir mekanizmaydı, çünkü fiyatların yansıttığı işaretle alıcı ve satıcıların kendi stratejilerini, nakledilen bilgiye göre değiştirmelerini sağlıyordu. Esasen hem ahlak dünyasında hem de iktisadi dünyada öyle bir düzen vardı ki, insan aklının ona yeni bir şey eklemek için yapabileceği çok az şey vardır. Çünkü biz, ilk andaki kendimizi-düşünen görüşlerimizi toplumun "ayna"sına tutmak suretiyle, ahlaki akıl yürütmemizi düzeltiriz. Hem iktisadi hem de ahlaki düzenlerin nihai müellifi Tanrı'dır. Smith Hristiyanlıkla piyasa arasında hiç de bağdaşmazlık görmüyordu.

Ne var ki, piyasa sisteminin başarısının en nihayetinde Mandevilleyen güdülere bağlı olduğunu düşünen çağdaş ahlakçıların gözünde Smith'in mirası parlaklığını yitirmişti. Onun işaret ettiği gibi, bize akşam yemeğimizi sağlayan kasabın, biracının ve fırıncının iyilikseverliği değil, fakat "daha ziyade onların kendi çıkarlarını düşünmeleridir." Smith'e göre, iyilikseverlik en üstün erdem olmakla beraber, ona güvenilmemesi gerekirdi. İyilikseverlik erdemi özellikle kırılgan bir insanı meziyettir, hoşlanılan kişilerin kapsamını aile ve yakın dostlardan yabancılara doğru genişlettiğimiz zaman özellikle böyledir.

Ahlakilik ve Piyasa

Smith modern piyasa teorisyenlerine mübadele sistemi lehinde bir gerekçenin unsurlarını sağlamış olsa da, bu evrensel bir takdirle karşılanmamıştır. Piyasanın "kamusal mallar"ın sağlanmasındaki başarısızlığına ilişkin teknik problem bir yana bırakılırsa, eleştiriler iki alanda toplanmıştır. Birincisi, güvenilir bir mübadele sisteminin, eğer sömürüye yol açmayacak ve işbirlikçi rekabeti yozlaştırarak onu aç gözlülüğe dönüştür-

meyecek ise, adaletin ve adil işleyişin en azından elemanter kurallarını gerektirdiği gerçeğidir. Smith'in sistemi, adaletin kurallarına riayet edilmesine dayanıyor olmakla beraber, kendi çıkarını düşünen öznenin kurallara uymayı her zaman nasıl kendi yararlarına bulacak oldukları hiç de açık değildir. Smith'in kurallara bağlılığı vardı, ama onların nereden kaynaklandığını yeterince açıklamamaktadır. Çoğu piyasa filozofu, Smith'in ahlakiliği "doğa" aracılığıyla açıklamasını, özellikle kuralları çiğneyenler için doğal düzeltici mekanizmaların daha az etkin oldukları büyük, anonim toplumlar bağlamında tatminkar bulmamaktadır. Batı piyasa toplumlarında -özellikle Amerika'da- aşırı yasacılığa yol açtığı iddia edilen bu anonimliklerdir. İkinci alan topluluk (community) düşüncesidir. Piyasanın iddia edilen bencilliği, geleneksel kurumlara ve parasal işlemlere kolayca transfer edilebilir olmayan uygulamalara sempati gibi, asli (elzem) sosyal değerlerin zayıflamasına yol açmaktadır.

Şüphesiz, eleştiricilerin kapitalizmin nihayetinde (toplumu) çözücü ve gayriahlaki olduğu iddialarının dayanağı, piyasa sistemlerinin yaratmaya eğilimli oldukları eşitsizliktir. Çok fazla etkinliğin piyasaya tabi olması halinde kar güdüsünün toplumun tümüne nüfuz edeceği sık sık ileri sürülmektedir. Bunun da bireylerin toplum veya topluluk yararına hareket etmeye isteksiz hale gelmeleri yüzünden "sosyal sermaye"nin çökmesine yol açacağı söylenmektedir. İşte bu noktada din, kişisel çıkarı sınırlamak ve kar-zarar gibi dünyevi ilgileri aşan bir değer alanı sunmak bakımından tarihsel olarak önemli bir rol oynamıştır.

Kapitalizm eleştiricilerinin normal olarak ana hedefi olan Amerikan piyasa toplumunda kiliseye bağlılığın ve Tanrı'ya imanının son derece yüksek bir düzeyde olması ironik bir durumdur. Dinin Amerikan toplumunda geleneksel olarak sahip olduğu etkinin baltalanmasına en çok katkıda bulunmuş olanın -serbest piyasanın pek lehinde olmayan- siyasi liberalizm olduğunu düşündüğümüzde bu çifte bir ironi

haline gelmektedir.

İşaret edilmelidir ki, piyasa hakkında yukarıda açıklanan şüpheli düşünceler, şüpheler çok kere, piyasa sistemini Smith'den Friedman'a kadar onun lehindeki bildik gerekçelerin bir tür elverişlilik düşüncesine dayandığı için eleştiriler de, nihayetinde faydacıdır. Eleştiriciler, kapitalizmin nihai imkansızlığını göstermekle ilgilenmeleri anlamında faydacıdır veya onu sonuçlarına bakarak değerlendirmektedirler. Kapitalizm kusurludur, çünkü mübadele sisteminin çökmesine yol açan bireysel güdüler üretir. Piyasadan bağımsız bir ahlak olmadan bizatihi piyasanın varlığını sürdüremeyeceği söylenmektedir. Bu yarı-faydacı argümanın kapitalizme yöneltilen başka bir popüler itirazdan -gelirin tamamen piyasaca belirlenen dağılımının ahlaken kabul edilemez bir eşitsizliği ürettiği itirazından- bağımsız olduğu düşünülmektedir. Mamafih, bu eşitsizliğin sivil toplum için zorunlu oldukları düşünülen komünal güdülerini tahrip edici olduğu iddia edildiğinde bu iki iddia bir araya gelmektedir.

Piyasanın Yaşayabilirliği

Faydacı bir anlamda piyasalar katılanların anlaşmalara itibar etme, sözlerini tutma ve genel olarak güvenilir bir tarzda hareket etme kapasitelerine dayanır. Yine de (Mandeville) güdüler sistemi bunu engellemeye yönelmez mi? Kuralları ihlal etme eğilimleri bütün işlem yapanlar için çok uzun olmayan bir vadede daha kötü bir sonuç üretmez mi? Bu, siyaset teorisinde Hobbes'a kadar geri giden bir problemdir. Hobbes doğal bir ahlakın yokluğunda suni ve her şeye gücü yeten bir egemenin yaratılması gerektiğini düşünüyordu. Bu zorunlu bir kurumdur, çünkü biz doğal bir ahlaki yeteneğe sahip değilizdir. Fakat sözkonusu egemen güç aynı zamanda özgürlüklerimiz için de daimi bir tehdittir.

Sosyal olarak yaratılan (mülkiyet, sözleşme ve haksız fiil vb. ne ilişkin) bir kurallar

sistemine dayandığından dolayı, kendiliğinden süreçlere müdahale için açık bir gerekçenin var olduğunu söylemek piyasanın modern eleştiricilerinin değişmez bir eğilimidir. Esasen, kanlı bir sosyalist sistemi tavsiye etmeden, piyasayı güçlendirmek görüntüsü altında söz gelişi çevre, para, sanayi düzenlenmesi ve tekel-karşıtı politikalara kapsamlı müdahalelere geçerlilik vermişlerdir. Bu ise, refah, ayrımcılık-karşıtı stratejiler ve gelirin yeniden-dağılımı gibi daha tartışmalı alanlarda bile, hükümet faaliyetinin gerekliliğini göstermekten onu talep etmeye giden kısa bir adımdır. Devletçiliğe bu kaymadan kaçınmak için, piyasa savunucuları piyasanın kendi ahlak kurallarını nasıl yarattığını göstermek zorundadırlar.

Bu, sosyal teorideki bildiğimiz "mahkumların ikilemi" problemidir. Kendi çıkarını düşünen rasyonel öznelerden, kamusal malların (iyilerin) -ki ahlaki değerler onun bir türüdür- temini için işbirliği yapmaları beklenebilir; çünkü onlar sözlerin tutulacağına ve zorunlu komünal faaliyetin bedelini ödemek için gönüllü olarak katkılar yapılacağına güvenemezler. Bu, "tercih" (preference) ile "seçme" (choice) arasında bir ayrımı kabul etmeyen piyasa-temelli bireyciliğin sıkça zikredilen eleştirisi. Bir kişi belirli bir sonuç için bir tercihe (preference) sahip olabilir, ama piyasanın şartları onun onu seçmemesine (not to choice) yol açar. Bu iktisadi mallara olduğu kadar, aynı ölçüde ahlakiliğe de uygulanır: Böylece, kendim dahil herkesin ahlaki bir kuralı izlemesini tercih edecek olsam bile, onu ihlal etmeyi seçebilirim. O anın ayartıcı-çekicilikleri (temptations) çok büyük olabilir ve başkalarının davranışına güvenilemeyebilir.

Bu argüman kamu mallarının teknik teorisinin bir türevidir. Tamamen bireyci varsayımlar altında, tüketilmeleri kendilerinininki dahil herkesin durumunu daha kötü yapacak olsa da, insanlar kaynakları kendi özel kazançları için tüketenlerdir. Bu bildiğimiz "ortak malların trajedisi"dir: Dışlamayı (aidiyeti) uygulayarak doğal kaynakların kullanımını sınırlayan

bir mülkiyet hakları sistemi olmazsa, onlar hızla tükenenlerdir. Şüphesiz, hakları geliştiren bu gibi sistemlerin iyi tarihsel örnekleri vardır, ama onların samimi (intimate), komünal düzenler içinde gelişmelerinin daha muhtemel olduğu ileri sürülmektedir. Hatta onlar kelimenin modern anlamında "özel" mülkiyet kuralları bile olmayabilirler.

Modern ticari toplumlarda bu problem özellikle çevre konusunda şiddetlidir. Temiz hava, hiç kimsenin korumak için herhangi bir uyarıcıya sahip olmadığı bir kamu malıdır: En düşük üretim maliyeti yöntemini kullanan her bir üretici üçüncü kişilere kendi hesabında görünmeyen maliyetler yükler, ama eğer herkes bunu yaparsa o zaman çevre zarar görür. Kirleticilere karşı gerekli tedbirlerin alınmasına imkan veren hukuk sistemleri geliştirmek mümkün olabilir, ama büyük sayılar sözkonusu olduğunda ortaya çıkan problem ve yanlış hareket edenleri teşhis etmenin güçlüğü yüzünden, bu her zaman uygulanabilir bir çözüm değildir. Mamafih, özel mülkiyet haklarına hiç yer vermeyen sosyalist rejimlerde çok daha kötü çevre problemlerinin ortaya çıktığına da işaret etmek zorundayız.

Fakat bu önemli ve bir ölçüde teknik zorlukları bir yana bıraksak bile, sözleşmenin ihlal edilmezliği ve mülkiyetin korunması gibi şeyler için hukuki ve ahlaki bir düzenin yaratılması temel sorunu hala yerinde durmaktadır. Herhangi bir kimse, durumun doğrudan doğruya kendi kontrolünde olduğu nadir istisnalar dışında, niçin sözünde durmalıdır? Çoğu zaman bu mümkün değildir ve işlem yapanlar bir güven unsuruna dayanmak zorundadırlar. Gerçekte, modern araştırmaların gösterdiği gibi, bunun devlet olmadan nasıl yaratılabildiğini açıklamak mümkündür. "Oyun" (Örneğin, alışveriş oyunu) eğer yeterince çok kere oynanırsa, o zaman, bütün tarafların rasyonel kişisel çıkarına olan güven doğabilir. Bir muameleden kaçınan bir kişinin "cezalandırıl"abilmesi imkanı var oldukça, işlem yapanlar karşılıklı yararları için işbirliği yapmayı öğrenebilirler

(10). Tıpkı bugün iktisatçıların kaç tane klasik kamu malının (meşhur deniz feneri örneği ve çevreyi korumanın belirli türleri) özel yoldan sağlanabileceğini açıklamaları gibi, aynı şekilde piyasa için zorunlu olan kamu ahlakının devletin aşırı bir rolü olmadan geliştirilebileceği de bugün gösterilebilir.

David Hume'un iyi tanımladığı ve Hayek'in (11) de daha sonra geliştirdiği gibi, bu ahlak, bireyler tarafından tekrar tekrar işlem yapılması yoluyla geliştirilmiştir. İşlem yapanlar için istikrar ve güvenlik sağlayan teamüller sadece piyasalarda değil, fakat güven ve itimat gerektiren her insani işlem veya etkileşimde ortaya çıkarlar. Şüphesiz, grup daha küçük ve daha samimi oldukça daha iyi işler, ama kurallar ve pratikler -borsalar gibi- daha anonim görünen dünyalarda gelişebilirler. Resmî olmayan (informal) baskı, kurallara uyulmasını temin için yeterli olacaktır.

İngiltere'de "common law"un bu şekilde gelişmiş olduğunu gösterecek çok kanıt vardır. Sözleşmenin bağlayıcı olduğu düşüncesi ve bir sözleşmeyi sırf gelip-geçici bir "söz verme"den farklı kılan şeyin ne olduğunu fiilen belirleyen şartlar yazılı hukukun yardımı olmadan geliştirilmiştir. Bugün bile, yazılı hukukun müdahaleleri bulunmakla beraber (ki bunların çoğuna ihtiyaç yoktur), sözleşme (ve haksız fiil) ile ilgili common law kurallarının çoğu hakim-yapısıdır.

Bu şekilde tanımlanan ahlak kuralları hakkında tam olarak ne söylenmekte olduğuna dikkat edilmelidir: Bir ölçüde iyilikseverlik muhtemelen yararlı olacaksa da, anlaşmalara sadık kalma ve kurallara uygun davranma kabiliyeti aslında diğergamlığın bir çeşidi değil, fakat bir tür rasyonel kişisel-çıkardır. Bunu söylemek, insanların (Hobbes'un düşündüğü gibi) ahlakilik yeteneğinden yoksun olduklarını iddia etmek değildir. Doğrusu şu ki, şartlar bazan insanları kendi uzun-vadeli çıkarlarına ters hareket etmeye ayartır. Bu gibi işbirlikçi etkinliğin gerçekleştiği bir toplumda daha ge-

nel ahlaki ilkeler üzerinde bir anlaşma varsa, bu elbette iktisadi sürece yardımcı olur. Esasen bu ilkeler de yine evrimci gelişmenin ürünü olup, kökenleri de muhtemelen dindir. Sovyet tecrübesinin gösterdiği gibi, sosyal bakımdan yıkıcı nitelikte olan "kişisel çıkarıcılık"ı yaratan şey aşırı devletçiliktir.

Evrimci ahlakın bu açıklaması ile modern ticaret arasındaki ilişkiyi kavramak bir dereceye kadar zor görünebilir. Çünkü, ne de olsa, bu açıklama biçiminin en iyi tanımladığı "yüz-yüze" ilişkilere dayanan toplum tipi, gayrişahsi kuralları ve anonim ilişkileriyle modern bir kapitalist düzene tekaddüm eder. Fakat bu abartılmış olabilir. Hayek'in "genişlemiş düzen" kavramıyla çok iyi tasvir ettiği ileri Batı ekonomilerinde bile, modern devletin etkinlikten uzak devasa düzenlemeler getirmesinden çok önce, piyasa mübadelelerinde öngörülebilirliğin kendiliğinden gelişen kurallar tarafından garanti edilebilmesi mümkündür -ve zaten edilmiştir de-.

Örneğin, günümüzdeki 'içeriden bilgi verme' (insider dealing) ve şirketlerin ele geçirilmesi gibi olguları düzenleyen yasalar olmasaydı, modern tahviller ekonomisinin irtikaplar yoluyla tahrip edilecek olduğu hiç de kesin değildir (12). Borsalar uzun süre gayriresmi (biçimsel olmayan) kurallar ve tüccarlar arasındaki güven sayesinde etkin bir biçimde işlemiştir ve bazı alanlarda hala da işlemektedir. Bu mekanizmaların arkasında uyumu (conformity) zorlayan, yazılı kurallara dayanmayan baskılar vardır. Aslında, çok geniş yasacı düzenlemelerin var olması durumunda, bu yasaları çiğnemenin riskini üstlenmeye hazır olanların elde edecekleri ödüller büyük olacağından, muhtemelen Mandeviliyen bir "aç gözlülük" aşırılığı teşvik edecektir.

Bütün bunlar şunu gösterir: İnsanları amaçların bir araya getirdiği, bireyleri yeni şeyler bulmaya ve girişimciliğe yöneltecek fırsatların veya teşviklerin pek olmadığı bir toplumdan -yani aşağı yukarı kapalı bir toplum-

dan- karmaşık bir payasaya düzenine geçiş, ancak devletin düzeltebileceği ahlaki bir gerilemeye yol açmaz.

Bununla beraber, açık bir kapitalist düzenin ahlakının, sık sıkıya kenetlenmiş (kapalı bir) toplumunkinden önemli ölçüde farklı olduğu da inkar edilemez. İkincisinde belirli bir tür kolektivizm hakimdir ve doğal eşitlik gerilimleri azaltan bir sosyal zemin sağlar. Ticaretin ve onun yarattığı yenilikçi etkinliğin gelişmesinin eski sosyal formların çözülmesine ve yeni, alışılmamış bölünme tiplerinin ortaya çıkmasına yol açtığı muhtemelen doğrudur. Abartılmış olsa da bu, ileri ekonomilerde bile olabilir.

Piyasa ve Topluluk (Cemaat)

Bazılarınca Mandevillyen bir dönem olan 1980'lerde kapitalist insiyakın dirilişi ahlaki değerler hakkında hala devam eden ateşli bir tartışmaya neden olmuştur. Bu tartışmada piyasa bireyciliğinin sözde nihilistik ruhuna karşı özellikle başvurulan kavramlar topluluk (cemaat) ve sosyal dayanışmadır. Yine bu tartışmada, Japonya gibi Uzak Doğu ülkelerinin, daha az bireyci olarak ortaya çıktıkları için, alternatif ve üstün ahlaki düzenler olarak sunuldukları dikkati çekmektedir; iddiaya göre, bu ülkelerde toplulukçu tehditler kişisel tatmin yumuşatmaktadır. Bundan dolayı, şirketler arasında "devralma"ların olmaması ve işverenlerle işçiler arasında abartılmış bir güven kavramının üstünlüğü Anglo-Amerikan ekonomilerinin özelliği olan büyük-ölçekli şirketlerin birleşmesini ve onu takibeden işsizliği önlemiştir. Ne var ki, sanıldığı gibi aksine, Japon ekonomisi üstün bir "deontolojik" ahlak (kişilere sonuçlarından bağımsız olarak katı ödev kuralları yükleyen ahlak) türü göstermemiştir. Nitekim orada iş dünyasında yiyicilik bakımından Wall Street ve City of London'dakileri çok aşan skandallar yaşanmıştır. Gerçekte, toplulukçu kapitalist ekonomiler garip bir tür faydacılık gayriresmi ve gizli anlaş-

malar (ki bunların çoğu Amerikan ticaret ve şirketler hukukuna göre yasadışıdır) etkinliği artırmanın araçları olarak işlemektedir. Fakat iktisadi faaliyetin bütün faydacı temellendirilmeleri gibi, toplulukçu temellendirme de empirik doğrulamaya tabidir ve empirik açıdan bakınca görülmektedir ki bu sistemler açıklık ve yeniliğe engeller yaratma eğilimi taşımaktadırlar ve bu engeller şimdi iktisadi büyümeye sekte vurmaktadırlar.

Kesin olan, Batılı ve diğer kapitalist ekonomiler arasındaki farkın kültürel olsa da aynı ölçüde ahlaki olmadığıdır. Gerçek şu ki, kapitalizm çeşitli şekillerde gelişebilir ve farklı sosyal formlarla uyumludur. Bu, hiçbir üstün ahlaki değer ve farklı hayat tarzları arasında hüküm vermenin hiç bir yönteminin bulunmadığına inanmak, yani "rölativizm"e teslim olmak değildir. Kapitalizm ve piyasa sözleşmenin kutsallığını ve *adil olarak* kazanılan mülkiyetin esas itibarıyla ihlal edilmezliğini kabul eden bir genel ahlak yasasına dayanır, ama her bir hukuk sisteminin bu amaçların korunması için öngöreceği yöntemler elbette kültürel (ve çok kere dini) normları yansıtmaktadır.

Piyasa kapitalizminin her yerde gerektirdiği şey özgürlüktür; (ütopyacı sosyalist düşünürlerin zımnen talep ettikleri doğal zorunluluklardan özgürlük değil) değiştirilmesi mümkün zora dayanan eylemlerden özgürlük. Bunun faydacı değerinin ortaya çıkması da ancak, bireylerin "Adam Smith" in deyişiyle, "doğal özgürlük" e (yani, bu özgürlükten mümkün olan en geniş yararlanmayı mümkün kılacak koruyucu kısıtlamalara tabi olarak "trampa, takas ve mübadele" etmek özgürlüğüne) göre hareket etmelerine izin verilmesine bağlıdır.

Çok kere anlaşılmayan husus, bu özgürlüğün iktisadi konulara inhisar etmediği ve rekabetin iktisadi piyasayla sınırlı olmadığıdır. İktisadi piyasanın yarattığı bilginin büyümesi ve işbirliğinin ilerlemesi sadece doğal

özgürlüğün yararlı sonucu değildir; çünkü *kurumsal* biçimler arasındaki barışçı rekabet, mal ve hizmetlerin üreticileri arasındaki bir yarışma olduğu kadar, iktisadi liberalizmin de bir özelliğidir. Piyasayı takdir edenlerin de eleştirenlerin de ihmal ettikleri piyasanın bu yönüdür. Ve, tıpkı varlığını sürdürmenin iş dünyasında başarının nihai ölçütü olması gibi, süreklilik ve istikrar da sosyal ve hukuki düzenlemelerin etkinliğinin ölçüleridir.

Buradaki problem, kapitalizmin (hem ahlaki hem de iktisadi) üstünlükleri hakkındaki tartışmanın, kabul edilebilir kapitalizmin tek bir tip olması gerektiği yolundaki örtük iddiayla karıştırılmasıdır. Batıdaki toplulukçu kapitalizmin savunucuları ile liberal bireycilik arasındaki halihazırdaki tartışma bundan dolayıdır. Fakat, özgürlüğün bir dersi şudur ki; onun kullanımı, behemahal ideal sosyal yapıyı yaratmaz. *Farklı* hukuki ve siyasi kurumlar arasındaki rekabet rasyonalizm karşıtlarının sosyal gündeminin zorunlu bir parçasıdır. Bunun gerektirdiği tek şey de, değiştirilemez siyasi, hukuki ve sosyal yapıları tesis etmeye yetkili bir egemenin bulunmamasıdır. Çünkü, kurumlar arasındaki rekabeti engelleyen, işte bu nahoş kurumdur.

Kurumsal Rekabet

Özgür bir toplumun rakip yetki alanlarının varlığını gerektirdiği düşüncesinin federalizmle bağlantısı açıktır. Mamafih, bu kavrama ilişkin modern anlayışlar onun geleneksel siyasi ve sosyal teorideki anlamından önemli ölçüde uzaklaşmıştır. Çoğu çağdaş görüşte, federalizm, hükümetin merkezi (veya yerel) düzeyi için uygun olan bir faaliyet katı ile tâbi siyasi birimlere tahsis edilebilen başka bir (daha küçük) düzeyin varlığı anlamına gelmektedir. Yine, rasyonel bir iktisadi plancının merkez ile yerel birimler arasında sorumlulukların uygun bölüşümünü belirleyebileceği varsayılır. Bütün bu düşüncede, devlet kurumlarının doğru "karışımı"nın tecrübeden bağımsız olarak

bilinebileceğine ilişkin aşırı güvenli bir varsayım vardır. Bundan başka, asli hizmetleri vermenin farklı yollarıyla ilgili tecrübeye gerek olmadığı düşünülür. Bu düşünce, modern dünyadaki çoğu federal sistemin niçin merkezi olarak kararlaştırılan şeylerin yerel olarak sunulmasından sorumlu olan alt idari bölümleri bulunan merkezileşmiş devletlere benzemeye başladıklarının bir sebebi olabilir.

Amerika'daki federal sistemin tarihine kısa bir bakış modern "liberal" hükümetin merkezileşme eğilimini göstermeye yeterlidir (13). Anayasa 1787'de **Philadelphia**'da tasarlandığı zaman, Kurucuların niyeti kurucu devletlerin bütünlüğünü koruyan bir sistem yaratmaktı. Genel (veya federal) hükümete belirli, gayet sınırlı görevler verilmiş ve bunların dışında kalan her şey eyaletlere bırakılmıştı (onların görevi özel olarak gösterilmemiş, fakat sadece dar olarak tanımlanan bir alandaki faaliyetleri yerine getirmek konusunda yetkisiz kılınmışlardı). Onların tecrübe etmek özgürlüğü sadece geleneksel sosyal ve ekonomik meseleleri kapsamıyor (buradaki yegane anayasal hüküm eyaletler arasında serbest ticaretin muhafazası idi), fakat ahlaki ve dini konulara da uzanıyordu. Eğer isterlerse (nitekim bir veya ikisi istemişti) müesses bir kiliseleri de olabilirdi, çünkü devletle din arasında kesin sınır sadece federal hükümete uygulanıyordu. Federal hükümet ile eyaletler arasında yetkilerin nihai hakemi olma sorumluluğu Yüksek Mahkeme'ye aitti (1803'teki yenilikçi bir karar sayesinde), fakat bu federal sistemin zorunlu bir özelliği olmadığı gibi, Amerikan anayasasında da yazılı değildir.

Bunun teorik olarak anlamı, ne tür yasalar, kurallar ve düzenlemelerin benimseneceğinin nihai belirleyicisinin federal sistemin kurucu unsurları arasındaki rekabet olacağıdır; başka bir eyalete gitmek üzere *çıkış* hakkı bireyleri namüsaıt bulabilecekleri düzenlemelerin etkilerinden koruyacaktır. Şüphesiz belli kişiler için *çıkışın* maliyetleri oldukça yüksek olabilir, ama prensip olarak böyle bir sistem

kollektif faaliyet zorunluluğu ile kişisel özgürlüğünün yararlarını birleştirir. Ayrıca işaret edilmelidir ki, federal bir sistemde kurucu eyaletlerin özgürlüğü ahlaki meseleleri de kapsar (Nitekim, tarihinin ilk döneminde Amerika, üye devletlerin yasalarında ifadesini bulan ve bugün de bir ölçüde varlığını sürdüren geniş bir ahlaki pratikler çeşitliliğini içeriyordu). *Çıkış* hakkıyla yasama özerkliği -Batı dünyasının böyle bir özelliği olan- ahlaki plüralizmle başa çıkmanın en etkin yollarından biridir.

Elbette, liberal bir federal düzende temel anayasa, yetki alanlarının rekabetinden ortaya çıkması muhtemel na hoş etkilerden korunmuş bir genel kodu içerecektir. Böylece, temel kurallar bireylerin köle devletler oluşturmalarını veya kişisel özgürlüğün ve genel ahlak kodunun daha az göze batan ihlallerine yer veren ikincil siyasi düzenler yaratmalarını önleyecektir. Mamafih, hemen hemen evrensel bir anlaşmayı sağlamaya muktedir bir genel çerçeve içinde geniş bir iktisadi ve sosyal pratikler çeşitliliği de var olabilir. Böyle bir dünyada, başarılı bir piyasa özel yetki alanlarının ona getirmeyi arzu edebileceği bir dizi sınırlamayla bağdaşır.

Çoğu iktisatçı rekabetçi federalizmi etkinlik yaratmanın bir aracı olarak görür. Örneğin, vergilerin düşük ve devlet düzenlemesinin az olduğu rejimler daha fazla sermaye ve emeği çekecektir; bu ise benzer ekonomilerin başka yerlerde gelişmesini teşvik edebilecek bir süreçtir. Veya, (etkinliğe) duyarlı olmayan birimlerdeki seçmenlerin başka şeyleri (belki refah ve eşitlikçiliği) iktisadi etkinliğe tercih etmeleri durumunda böyle olmayabilir. Fakat, rekabetçi federalizm iktisadi meselelerle sınırlı olmayıp ahlaki meselelere de uygulanabilir. Bunun anlamı, bireylerin hangi ahlaki düzen altında yaşamayı arzu ettiklerini seçmeye muktedir olmaları gerektiğidir. Ner var ki, bu fikir çağdaş liberal düşünce ve uygulamada dümura uğratılmıştır. Her yerdeki federal devletlerde merkezin yerel birimler pahasına genişlemesine tanık olunmaktadır; böyle olmayan yer-

lerde ise bunun asıl nedeni, bölgeler arasındaki temel kültürel farkların fiilen tüm sistemin istikrarını tehdit etmekte olmasıdır (Kanada'daki gibi).

Yetki alanları bakımından rekabetin çöküşünün bir nedeni, liberal "hak" kavramının genişlemesidir. Vaktiyle bu, bireyin (normal olarak devletten gelen) keyfi müdahaleden korunması anlamına gelirken (ki bu kamusal etkinlik ve harcamanın az olmasını gerektirir), o şimdi bireylerin devletten belirli ayrıcalıklar talep etmeleri anlamına gelmeye başlamıştır. Bu ikincisi normal olarak "refah" hakları anlamına gelmektedir, ama bu şimdi "çevre" haklarını ve "düzenleme" haklarını içerecek şekilde daha da genişlemiştir. Bu son ikisi, daha açık olarak söylemek gerekirse, rekabette korunma olarak tanımlanabilir.

Piyasa karşıtı yazarların hakların dilini kullanmalarının nedeni, onun deontolojik olmasıdır; yani haklar insanların herhangi bir faydacı mülahazadan (onları sağlamanın maliyeti gibi) bağımsız olarak sahip olmaları gereken şeylerdir. Ve bu gibi hakların yerel farklılaşmaya tabi olmamaları gerekir. Amerika'da, sivil özgürlükler kavramı Kurucuların düşüncelerinin o kadar ötesine götürülmüştür ki, eyaletler arasındaki fark azalmıştır ve bundan dolayı belirli ahlaki davranış tiplerinin hukukta ifadesini bulması konusunda yerel ve komünal duygulara çok fazla yer kalmamıştır (kürtaj "hakkı"nın "anayasallaşması" bunun klasik bir örneğidir, ama başkaları da vardır). İktisadi meselelerde olduğu kadar, ahlaki alanda da doğru federalizm çoğulculuğu teşvik eder.

Federal düşüncenin (İngiltere'de bu kelime merkezileşme anlamına gelmekle beraber, ben onu geleneksel anlamında kullanıyorum) şimdi gelişmekte olduğu Avrupa'da, iktisadi meseleler nadiren gözetilmektedir. Çünkü Avrupa Birliği liderlerinin amacı bütün üye ülkeler için sanayinin düzenlenmesi ve sosyal şartlar konularında yeknesak standartlar koymaktır. Devletin düzenlemelerinin zorlamalı

"uyumlulaştırılması", üye ülkeler arasındaki rekabet fırsatlarının kesin bir biçimde azaltılması anlamına gelmektedir (14). Gerçekten, yabancı yatırımcılar için daha elverişli düzenlemeler getirebilen (normal olarak daha fakir olan) üye devletlerin durumu çeşitli yeniden dağıtım politikaları yoluyla telafi edildiği için, bu süreç bir tür eşitlemeciliğe yol açmıştır. Şimdiye kadar (Katma Değer Vergisi dışında) yeknesak vergileme kuralları bulunmasa da, en azından iktisadi alanda yetki alanları rekabeti azdır.

Belirtildiği gibi, rekabetçi federalizm, başka türlü içinden çıkılmaz ahlaki problemlere çözüm getirilmesinde de son derece yararlıdır; çeşitliliği teşvik eder ve tartışmalı olması muhtemel adet ve uygulamaların bütün bir siyasi düzene dayatılmasını engeller. Siyasi liberalizmin Batıda hakim hale gelmiş olan belli bir biçimini uyumlulaştırmak için girişimlerde bulunulması ihtimal dahilinde olmakla beraber, şimdiye kadar Avrupa'da bunu yapmak için girişimde bulunulmamıştır. Eğer buna teşebbüs edilirse, o zaman çeşitli ahlaki inançları ve dini pratikleri kuşatan bir siyasi örgütlenmede çok ciddi problemler ortaya çıkacaktır. Avrupa'da bazı bölgelerin kürtaj ve pornografi gibi konularda siyasi liberalizmin temel inançlarıyla uyuşmayan görüşlere sahip halkları vardır. Bu doktrinin (ekonomik özgürlükler değilse de) sivil ve kişisel özgürlükler üstündeki vurgusu, dini uygulama ve standartların çok fazla etkisi altında olan rejimlerle kesinlikle gerilimlere ve çatışmalara yol açar.

Din, Piyasalar ve Özgürlük

Rekabet fikrinin ekonomik alandan siyasi ve hukuki alana yayılmasının Batı siyasi geleneğinin özelliği olan bu çoğulculukla baş etmenin en önemli yöntemi olduğu ileri sürüldü. Fakat siyasi liberalizmin kendisi de bir **doktrindir**. Kişisel davranışlarla ve devletin sınırlarıyla ilgili tutarlı bir inançlar dizisidir. Dinle ilgili olarak, siyasi liberalizm ifade öz-

gürlüğüne şiddetle bağlıdır ve kilise ile devlet arasında bir duvar yaratmaya önem verir. Onun değerler hakkındaki sübjektivizmi, ruhani dünya konusundaki hakikatin ispatlanabilir olmaması karşısında, devletin herhangi bir din-den yana olmaması gerektiği anlamına gelir. Fakat ispatlanabilir bir dini hakikat olsa bile (böyle olması muhtemel olmamakla beraber), devlet dini kayırmamalıdır. Serbest piyasalara ve iktisadi özgürlüğe önceki liberal bağlılık ılımlı bir kolektivistliğe dahil edilmiş olduğu için, bu laiklik bugün liberalizmin belki de tanımlayıcı özelliğidir. Ne var ki, geleneksel olarak anlaşıldığı şekliyle liberalizmin, laik devletin aşırı bir biçimine, yani, son derece küçük ve saldırganlıktan uzak bir etkinlik biçiminde de olsa belirli bir dine kolaylık sağlanması veya ona seremonik bir değer verilmesi bakımından siyasi kurumlara herhangi bir rol tanımamasını yasaklayan bir laikliğe, zorunlu olarak bağlı olduğu o kadar açık değildir.

Dinin devlete müdahalesi nüfusun ezici çoğunluğu tarafından onaylansa ve muhalif azınlıkların kamu okullarında dini eğitimden muaf olmalarına izin verilse bile, böyle bir müdahalenin yasaklanması çağdaş siyasi liberaller için mutlak bir gerekliliktir. Şüphesiz, onlar maliyeti özel yoldan karşılanan okullarda din eğitimi verilmesine karşı çıkmazlar; ama liberalizmin açıkça ifade edilen laikliği, (özel eğitime nadiren gücü yetebilen) çoğunluğun kendi dini pratiklerini kamu alanında gerçekleştirmesine manidir.

Belirli bir doktrinin -yani, laikliğin- değer sistemleri ona oldukça yabancı olan insanlara dayatılmasını gerektirdiğinden, bu tarz liberalizm, totaliterizmin yumuşak bir biçimi olmakla itham edilebilir. Bu nedenle, bireyleri rasyonel seçiciler olarak değil fakat verili davranış kodlarına ve değer yapılarına sahip önceden teessüs etmiş sosyal düzenlerin mensupları olarak gören siyasi ve ahlaki bir doktrin olan toplulukçuluk kendini liberalizmin ana ilkelere ile uyumsuz görür (15). Burada bir tür faydacı iddianın var olduğu söylenebilir, şu

anlamda ki toplulukçular galiba bir toplumun istikrarının (çok kere dini kökenli olan, kazanılmış pratiklere bağlılığa dayandığını ve liberal sübjektivizmin ahlaki nihilizmine toplumun teslim olmasını ancak bunun engelleyebileceğini söylemektedirler. Dini değerlerin bilinçli olarak yayılması bu ölçüde toplumun genel düzenine katkıda bulunur. Bundaki cebirlik potansiyelini yumuşatan, dini değerleri yaymanın halkın desteğine sahip olacağı ve farklı değer sistemlerinin bastırılmasını zorunlu olarak gerektirmediği olgusudur.

Aşırı *Laissez-faire* düşünürlerince teorik olarak tasvir edilmiş olan (16) hayali bir anarşik dünyada, sosyal düzen hiç bir kamusal alan içermeyeceği için bir problem olmazdı: Vergileme olmayınca belirli bir dini desteklemek üzere vergi mükelleflerinin parasının kullanılmak da sözkonusu olmayacaktır. Keza bütün okullar özel mülkiyete dayanacağı için kamu okulları dini eğitim için kullanılmayacaktır. Mamafih, biz bu ideal dünyada değil, fakat büyük kamu sektörleri bulunan rejimlerde yaşıyoruz. Kilise ile devlet ve eğitim ile din arasındaki ilişki konularındaki düşüncelerin içinden çıkılmaz hale gelme istidadı taşıması bundan dolayıdır.

Geleneksel siyasi liberallerin hiç hoşuna gitmeyebilir, ama kamu okullarını finanse eden vergi mükelleflerinin oralarda ne öğretileceği üzerinde bir etkiye sahip olmaları gerektiği argümanının ikna edici bir gücü vardır. Keza, geleneksel sosyal yapıları yıkmak, geleneksel inanç ve pratikleri altüst etmek eğilimi taşıyan piyasa güçlerinin tehdit etmesi mümkün olan özel bir hayat tarzını korumak için belirli toplulukların harekete geçmeleri beher mahal yanlış mıdır? Eğer bir hayat tarzı anonim piyasada ayakta kalamıyorsa, taraftarlarının onu korumak üzere devletin araçlarını kullanmaları meşru mudur? Dini pratikler, ahlaki yapılar ve hayat tarzları, piyasanın sunmayabileceği ama yokluğunda hepimizin durumunun daha kötü olacağı kamusal mallar mıdır?

Geleneksel liberaller (bu değişken doktrin'in hem iktisadi hem de siyasi türlerine mensup olanlar) için cevap açıktır; devlet siyasi kurumlar aracılığıyla herhangi bir dini inancı dayatma veya insanların subjektif seçimlerinden yeterli desteği alamayan belirli hayat tarzlarını koruma hakkına sahip değildir. Mamefi, mesele biraz daha karmaşıktır ve bu standart cevap tartışılabilir niteliktedir. Mesele, piyasa sisteminin varlığını sürdürülebilmesi için dini veya ahlaki bir temele ihtiyaç duyması değildir. Çünkü, Adam Smith'in iş bölümünün aşırı gelişmesinin muhtemelen tehdit edeceği temel değerleri aşılacak için zorunlu kamu eğitiminin var olması gerektiğini düşünmesine rağmen, piyasanın başarısının temeli olan bir değer sisteminin harici ölçütlere başvurmaksızın nasıl geliştirebileceğini görmüştük. Asıl mesele, tartışmalı ahlaki ve sosyal sorunlarda devlet faaliyetinin ahlaki meşruluğuyla ilgilidir. Eğer bir liberalin hukuka, eğitime ve devlete mutlaka laik bir yaklaşımda ısrarlı olması gerekiyorsa; bu yönde kamu desteği var olduğu zaman bile devletin bu meselelere karıştırılmaması gerektiğine ilişkin kendi doktrinini bunu istemeyenlere dayatıyor değil midir? Bu liberalizmin katı bir biçimde izlenmesinin fiilen liberalliğe aykırı sonuçlar yaratabilmesi gibi hoş bir paradoks üretmektedir.

Kilise ile devlet arasında yıkılmaz bir duvar olmasında ısrar eden Amerika'nın siyasi liberallerinin, okullarda duadan, Noel'in ve başka Hristiyan yortularının tanınmasından hoşlanan (belirli bölgelerde çoğunluk durumunda olan) insanlara düşmanlıkları nazara alınır, onlar ılımlı totaliteryenler olmaya son derece yakın düşmektedirler. Onların sözcükleri azınlık dinlerinin bu seremonilere katılmama hakkını gerçi inkar etmezlerdi (veya etmemeleri gerekir); aynı şekilde Hristiyan olmayan grupların çeşitli yerel düzeylerde hakim sosyal gruplar haline gelmeleri durumunda benzer şeyleri yapmalarına da karşı çıkamazlardı. Ne var ki, katı bir laik(çi)lik bu çoğulculuğu önler.

Amerikan cumhuriyetinin Kurucuları çeşitli eyaletlerde dinin resmen tanınmasına müsaade etmeyi kesinlikle liberalizmin bir ihlali olarak görmüyorlardı. Birinci maddesi devleti dinin dışında tutmayı amaçlayan Haklar Yasası (Bill of Rights) eyaletlere değil sadece federal hükümete uygulanır. Bu hükmün Kongre yanında eyalet yasama organlarına da uygulanmaya başlaması daha sonra Yüksek Mahkeme'nin bir içtihadı ile olmuştur. Aslında, birçok kimse, liberal laikçinin kilise ile devlet arasındaki katı ayrımını yerel düzeye teşmil ettiği zaman Yüksek Mahkeme'nin meşruluktan uzaklaşmakta olduğunu iddia etmiştir. Demek ki onlar, laikçi yargımın okul duaları benzeri şeyleri ve dini inancın diğer cüz'li ifadelerini yasakladığı zaman liberalizmin totaliterleşmekte olduğunu düşünmektedirler.

Bu konunun ortaya çıkardığı sorular ancak federalizmin ekonomisiyle bir benzetme yaparak cevaplandırılabilir. Genel bir hukuki ve siyasi yapı içinde özel gruplar ve yerel birimler eğitimin- ve toplu dini tezahürlerin- nasıl bir biçim alması gerektiğini kendileri adına belirleme hakkına sahip olmalıdırlar. Bu, merkezi devletin dinin herhangi bir biçimini herkese dayatma yetkisine sahip olduğu anlamına gelmediği gibi, rejimin kurucu unsurlarına dinin şu veya bu şekilde tanınmasını yasaklamak gerektiği anlamına da gelmez. Geleneksel liberal bireyciliğin özü, farklı topluluklardan oluşan bir sistem içinde, kendini azınlık içinde bulan herkese çıkma hakkı (tanınması) yoluyla muhafaza edilir (ve bu ilke yerel siyasi otoritenin kendisine olduğu kadar, bu otoritenin alanı içinde kalan okullar gibi yerel kurumlara da uygulanır). Liberalliğe aykırı olan, bütün bir siyasi sistemin zorla laikleştirilmesidir. Biraz toplulukçuluk özgür bir düzenin ilkeleriyle tutarsız değildir.

Sonuç

Piyasaya hakim olacak ahlaki kuralların ortaya çıkışına ilişkin açıklama ile modern liberal toplumlardaki din sorunları arasındaki

ilişki zayıfmış gibi gelebilir. Piyasanın gayri şahsi yasalar çerçevesindeki -bütünle ilgisi az olan- bireysel eylemle, buna karşılık din ve devlet konusunun kollektif faaliyetin meşruluğu sorunuyla ilgili olması anlamında, bu iki sorun yüzeysel bir bakışla farklı gibi görünmektedir. Aslında, liberteryen (özgürlükçü) bir bakış açısından, yoğun tartışmayı çekme eğilimi taşıyan -örneğin eğitim ve din gibi- etkinliklere devletin karıştırılmaması gerektiğinden, burada gerçekte hiç de problem olmadığı iddia edilebilir.

Mamafih, incelenen alanlar özgürlük fikri aracılığıyla birbirine bağlıdır. Nasıl bir toplumda yaşadığımızı umursarız ve bireysel tercihe indirgenemeyen bazı değerler de muhtemelen vardır. Bu değerlerin korunması, eğitim örneğinde olduğu gibi, bir tür zorlamaya yol açabilir. Fakat, bu zorlama tamamen bertaraf edilemese bile, sosyal düzenlemelerin rekabete tabi olması ölçüsünde ve bir toplumun genel ahlak kodunun kollektif olarak seçilmiş herhangi bir sosyal düzenlemeden "çıkma" hakkını bütün bireylere tanınması ölçüsünde, zor unsuru yumuşatılabilir. Dahası, anarko-kapitalistlerin aksini iddia etmelerine rağmen, birtakım kollektif sosyal düzenlemelerin var olması da kaçınılmazdır.

Tıpkı serbest piyasaya hakim olan kuralların rasyonel özneler arasındaki etkileşimin tedrici sürecinden doğması (yani dikkatle tanımlanmış nadir durumlar dışında, bu kuralların yukarıdan dayatılmaları gerekmez) gibi; ahlaki, dini ve sosyal pratiklerin geçerliliğini belirleyen kurallar da kurumlar arasındaki barişçi rekabetten türeyebilirler. Eğer, mesela dinin kamusal olarak tanınması yönünde hiç bir talep yoksa, o zaman bu kabil hiç bir hüküm "arz" edilmeyecektir. Fakat, devlet içinde birtakım manevi semboller için açık kamusal talebin var olmadığı zaman bile, bir liberal, laiklikte ısrar etmesi durumunda, totaliteryen değilse de otoriteryen olmaktadır. Özgürlüğü koruyan şey tekelin yokluğudur; ve belirli kamusal ahlaki pratiklerden kaçınmaya zorlan-

dıklarını hisseden insanlar için bazı maliyetleri olabilirse de, bu, çoğulculuğu korumamın kabul edilebilir bir bedeli olarak görünmektedir.

Ticareti yöneten kurallar, kendiliğinden gelişmelerine izin verildiği zaman bile, bir anlamda zorlayıcıdır. Hatta, teorik olarak farklı bir ticari kural sistemi koyma imkanı var olsa da, biz onları kabul etmek zorundayız. Dünyada daima bir zorlama var olacaktır; umulur ki bu, öngürülebilirlik ve güvenliğinin gerektirdiği asgari düzeye indirilebilsin. Bu en iyi, hayatın birçok alanlarında -zorunluluğun yasalarıyla tutarlı olduğu kadar- hukukun üstünlüğüne bağlı rekabet yoluyla gerçekleştirilebilir.

Bu metin, 15-16 Mayıs 1996'da Ankara'da yapılan II. Uluslararası Liberal Düşünce Sempozyumu'na Norman Barry'nin sunduğu tebliğin Mustafa Erdoğan tarafından yapılmış çevirisidir.

Norman Barry Buckingham Üniversitesi'nde (Birleşik Krallık) Siyaset Bilimi Profesörüdür. Klasik liberal toplum ve siyaset felsefesinin günümüzdeki önde gelen temsilcilerinden biri olan Profesör Barry'nin yayımlanmış eserleri şunlardır: *Hayek's Social and Economic Philosophy* (1979); *An Introduction to the Modern Political Theory* (1981, 1989, 1995); *On Classical Liberalism and Libertarianism* (1986); *The New Right* (1987); C. Aykan tarafından yapılan Türkçe çevirisi "Yeni Sağ" adıyla 1989 yılında yayımlanmıştır; *Invisible Hand in Economics and Politics* (1988); *Welfare* (1990); *The Morality of Business Enterprise* (1991); *Classical Liberalism in the Age of Post-Communism* (1996).

DİPNOTLAR:

1. Bkz. Milton Freidman, *Capitalism and Freedom*, Chicago, University of Chicago Press, 1962; *Free to Choose* (Rose Friedman'la birlikte), London, Harmondsworth, 1980; F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, Routledge and Kegan Paul, 1960; *Fatal Conceit*, London, Routledge and Kegan Paul, 1988.

2. James Buchanan, *The Limits of Liberty*, Chicago, University of Chicago Press, 1978; Gordon Tullock, *The Vote Motive*, London Institute of Economic Affairs, 1976.
3. Savaş sonrasının ilk yıllarında Batı Almanya'da serbest piyasa vardı; fakat daha sonra "sosyal piyasa ekonomisi"nin sosyal yönleri politikaya hakim olmaya başladı, bkz. Norman Barry, "*The Social Market Economy, Social Philosophy & Policy*", 1993, ss. 1-25.
4. Bkz. Marjorie Grice - Hutchinson, *Early Economic Thought in Spain*, London, George Allen and Unwin, 1978.
5. Bkz. İnad A. Ahmad, "*Islam and Markets*", *Religion and Liberty*, 1996, ss. 6-8 (Bu makalenin Mustafa Erdoğan tarafından yapılmış bir çevirisi Liberal Düşünce'nin Yaz 1996 sayısında yayımlanmıştır. ss. 26-29).
6. Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees*, F. B. Kaye (ed.), Oxford University Press, 1924. Bu manzume ilk defa 1705 yılında yayımlanmış, daha sonra ona çok sayıda deneme eklenmiştir. Mandeville sosyal kurumların kendiliğinden gelişimi teorisinin ilk sistematik ifade edicisi olarak görebilir, bkz. Norman Barry, "*The Tradition of Spontaneous Order*", *Literature of Liberty*, 1982, ss. 7 - 57.
7. *The Fable of the Bees*, s, 25.
8. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, D. D. Raphael and A. Macfie (eds.), Oxford, Clarendon Press, 1970. İlk yayım tarihi 1789'dur.
9. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, R. H. Campbell and A. S. Skinner (eds.), Oxford Clarendon Press, 1976, s. 423. İlk yayım tarihi 1776'dır.
- 10- Ahlakın konvansiyonlar aracılığıyla doğuşunun oyun teorisinden yararlanan sofistike bir açıklaması için bkz. Robert Sugden, *The Economics of Rights, Cooperation and Welfare*, Oxford, Blackwell, 1986.
11. Hayek, Hume'un fikirlerini *The Constitution of Liberty*'de ve aynen *Rules and Order*'da (London, Routledge and Kegan Paul, 1973) geliştirmektedir.
12. Bkz. Norman Barry, *The Morality of Business Enterprise*, Edinburgh, Edinburgh University Press (David Hume Institute için), 1991.
13. Amerikan federalizmin çöküşünün bir anlatım ve rekabetçi federalizmin açıklaması için bkz. T. Dye. *American Federalism: Competition among Governments*, Lexington, D. C. Heath, 1990. Rekabet eden hükümetler teorisinin klasik ifadesi hala C. Tiebout'un "A. *Pure Theory of Local Expenditures*" başlıklı makalesidir. (*Journal of Political Economy*, 1956, ss. 416 - 24).
14. Avrupa Birliği hukukunun (İngiltere'yle bağlantılı) bir anlatımı için bkz. Norman Barry, "*Sovereignty, the Rule of Recognition and Constitutional Stability in Britain*", *Hume Papers on Public Policy*, 1994, ss. 10 - 27.
15. Liberalizmle toplulukçuluk arasındaki uyumsuzluk hakkında geniş bir literatür vardır; özellikle bkz. S. Mulhall and. A. Swifth, *Liberals and Comunitarians*, Oxford, Blackwell, 1992.
16. Anarko - kapitalizmin özeti için bkz. Norman Barry. *On Classical Liberalism and Libertarianism*, London Macmillan, 1986, böl. 9.